

De maatschappelijke inbedding van de universiteit.

Bas Savenije

bibliothecaris van de Universiteit Utrecht

Symposium "Nieuwsgierigheid of nut? Universitair onderzoek op de markt."

Utrecht, 16 december 1998.

"Normaal gesproken slaan we een micro-organisme plat door hem te koken, te verzuren of te pekelen. Maar dat komt de smaak lang niet altijd ten goede. De ontwikkeling van een conserveringstechnologie kan ook veel subtieler. Op voorwaarde dat microbiologen, biologen, bio-informatici en enzymologen met elkaar samenwerken."

Dit citaat is opgetekend uit de mond van dr. Jan de Rooij, directeur van Unilever Research. Na deze uitspraak gaat hij voort met een pleidooi voor het zgn. systeemdenken, waarmee samenwerkingsverbanden tussen industrieel en academisch onderzoek blijken te worden bedoeld.

De gevoelens die dit citaat bij mij oproept staan relatief ver af van mijn eerste associaties bij het thema

"De maatschappelijke inbedding van de universiteit".

Nadat ik om mij geheel onduidelijke redenen was gevraagd iets over te zeggen over dit onderwerp, focusten mijn gedachten zich vrijwel onmiddellijk op enige anomalieën ten aanzien van kennisexploitatie en marktwerking: een drietal paradoxale verschijnselen die mij hinderden bij een rationele aanpak van het onderwerp. Ik wil u deze dan ook niet onthouden.

De **eerste anomalie** is die van de prijs van de wetenschappelijke informatie (met dank aan mijn Delftse collega Leo Waaijers).

Stel ik koop een horloge, betaal het, verlaat de winkel en iemand vraagt mij naar de tijd. Ik vertel, vriendelijk als ik ben, hoe laat het is. De verkoper uit de horlogewinkel komt echter naar buiten gestormd, tikt mij op mijn schouder en zegt: "Dat kost u 1 gulden". Verbaasd vraag ik: "Hoezo, 1 gulden?"

Zijn reactie luidt als volgt: "U gaf die man informatie die afkomstig was van het horloge. Die informatie is nog steeds van mij. Ik verkocht u het medium, maar niet de inhoud.

U zult toch moeten begrijpen dat ik steeds minder horloges ga verkopen, wanneer u zomaar aan iedereen vertelt hoe laat het is. Kortom, wilt u mij maar even betalen: 1 gulden alstublieft."

Deze situatie klinkt u wellicht absurd in de oren. Toch is er een behoorlijke gelijkenis met wat de academische gemeenschap continu meemaakt bij de verspreiding van wetenschappelijke informatie. Het verschil is gelegen in het feit dat niemand met recht kan claimen de tijd te bezitten, terwijl uitgevers regelmatig een monopolie claimen op informatie. Maar is dit laatste wel zo logisch?

De universitaire medewerker doet onderzoek en publiceert erover, in de tijd van de universiteit, betaald door de universiteit. Hij biedt de publikatie aan bij een wetenschappelijk tijdschrift. Om te bezien of het artikel voor plaatsing in aanmerking komt wordt zijn publikatie beoordeeld, en wel door een medewerker van dezelfde of een andere universiteit, wederom in de tijd van zijn baas en meestal zonder vergoeding van de kant van de uitgever. Heeft de auteur geluk dan wordt het artikel geplaatst. Daarna wordt de universiteit via de universiteitsbibliotheek in de gelegenheid gesteld het tijdschrift te kopen. De bibliotheek

blijkt vervolgens ook nog eens bereid dit artikel tegen niet geringe kosten op te slaan en te bewaren.

Maar wil de faculteit van de auteur zijn publikatie gebruiken voor het eigen onderwijs dan moet er wederom voor worden betaald.

Voor de 5^e keer als ik goed geteld heb: de produktie, de beoordeling, de aanschaf, de opslag en nu ook het hergebruik.

Kennis verkregen en geopenbaard door een universitaire medewerker levert lang niet altijd geld op; misschien is dat goed en misschien is dat slecht, daarover zo dadelijk meer. Maar dat het opnieuw gebruik maken van de geëxternaliseerde kennis van een eigen medewerker de universiteit geld moet kosten, lijkt me toch behoorlijk absurd.

Er is hier inderdaad sprake van kennisexploitatie, zij het niet door de universiteiten, maar door uitgevers. Met enige fantasie kan dit wellicht maatschappelijke inbedding worden genoemd, maar zo was het onderwerp naar mijn mening niet bedoeld.

Ik zal nu de verleiding weerstaan om verder in te gaan op dit onderwerp. Een andere keer, graag echter.

In plaats daarvan keer ik terug naar de **tweede anomalie**, die van een andere orde is, een geheel andere orde, mag ik wel zeggen, namelijk de bijklussende hoogleraar.

Sinds een paar jaar wordt dit fenomeen door menige Nederlander geassocieerd met het kortstondige staatssecretariaat van een in Utrecht niet onbekende hoogleraar.

In de Verenigde Staten heb ik echter een anekdote gehoord die dit verschijnsel beter en ook wat minder pijnlijk illustreert.

Het betreft een hoogleraar die regelmatig lezingen geeft, voor congressen, genootschappen en verenigingen. Gaandeweg ontwikkelt hij één lezing, waarmee hij met succes het land doorreist en waarvoor hij iedere keer een heel behoorlijk honorarium kan incasseren. Om de efficiency te bevorderen huurt hij een chauffeur die hem keer op keer vervoert naar de locatie van de lezing. De chauffeur blijft regelmatig achterin de zaal zitten.

Na een aantal maanden trekt hij de stoute schoenen aan en zegt tegen de hoogleraar: "Het is toch oneerlijk verdeeld in deze wereld. Ik rijd u iedere keer veilig heen en terug, een hele verantwoordelijkheid en een niet geringe inspanning. U daarentegen draait iedere keer hetzelfde verhaal af, beantwoordt iedere keer dezelfde vragen, een fluitje van een cent mag ik wel zeggen. U ontvangt hiervoor een vorstelijke beloning, terwijl ik maar een karige vergoeding krijg."

Na enige discussie besluiten de hoogleraar en de chauffeur voor één keer te ruilen. De hoogleraar zet de chauffeurspet op en rijdt de chauffeur naar de plaats van de lezing. De chauffeur steekt met veel gloed het bekende betoog af en beantwoordt moeiteloos de bekende vragen. En juist voordat de bijeenkomst wordt gesloten, staat een van de toehoorders op en stelt een vraag die de chauffeur nooit eerder heeft gehoord, sterker nog, een vraag die hem volkomen onbegrijpelijk voorkomt. Hij krabt even achter zijn oor en antwoordt dan: "Dit is wel zo'n domme vraag, dat ik wed dat zelfs mijn chauffeur achterin de zaal hem kan beantwoorden."

De **derde anomalie** betreft het universitaire onderwijs en meer in concreet een verschijnsel dat wel eens als 'varkenscyclus' wordt omschreven. Deze varkenscyclus heeft niets te maken met de opleiding diergeneeskunde, maar daarentegen alles met tandheelkunde: als er veel vraag is naar een bepaalde beroepscategorie, predikanten bijvoorbeeld, of tandartsen dus, neemt de belangstelling toe, totdat een overschot zichtbaar wordt. Dan volgt er een terugloop. Maar, u raadt het al, deze correctie treedt op met een aanzienlijke vertraging. Dat heeft te maken met de gevolgen die een overschot heeft voor het inkomen in de betreffende beroepscategorie en de consequenties daar weer van voor het animo van aanstaande

studenten. In het verleden heeft de overheid getracht de regulering van de instroom van eerstejaars hieraan aan te passen en velen onder u zullen zich de gevolgen op het gebied van de tandheelkunde nog kunnen herinneren: onze faculteit farmacie hield er een gebouw aan over, ik een jaar werk als projectleider van de opheffing van een subfaculteit, en de samenleving een nieuw tekort aan tandartsen.

Staat u mij toe nu enkele iets minder absurde voorbeelden met u door te nemen. Deze hebben betrekking op het onderzoek.

- **Het eerste luidt als volgt.**

Een onderzoeksinstituut heeft een programma. Binnen dat programma is voor een aio een promotieonderzoek gepland, laten we zeggen over zonnestrallen. Vlak voordat hij aan het daadwerkelijke onderzoek begint, meldt een bedrijf zich bij de directeur van het instituut.

"Wij wilden graag onderzoek laten uitvoeren naar de vraag of ... puntje puntje" en vervolgens formuleert hij vrijwel exact de onderzoeksvraagstelling waarmee de aio zijn volgende levensfase was ingegaan.

"Graag," zegt de man van het bedrijf, "willen wij u daarvoor goed betalen."

Persoonlijk kan ik mij niet voorstellen dat er in zo'n geval geen overeenstemming komt. Zoals mijn vroegere docent financieel management altijd zei: "Vraag niet hoe het kan maar profiteer ervan."

- **Nu mijn tweede voorbeeld.**

Het zojuist beschreven onderzoek is afgerond, met of zonder externe financiële steun, en daarna komt het bedrijf met een ander verzoek. Men wil het onderzoek uitbreiden naar de vraag of de resultaten van het eerste onderzoek bruikbaar zijn voor toepassingen met betrekking tot zonne-energie. De financiële condities zijn weer uitstekend. Er is een duidelijke relatie met het onderzoeksprogramma van het instituut, het betreft alleen een toepassingsrichting die daar niet de hoogste prioriteit had.

De vraag of dit onderzoek moet worden uitgevoerd is dan een beleidsvraag en, als dat al niet gebeurd is, moet er even over worden nagedacht. De kans dat het contract niet doorgaat, louter om de reden dat daarmee de onafhankelijkheid van het instituut in het gedrang komt, lijkt me echter niet waarschijnlijk.

- **Ik kom nu bij mijn derde voorbeeld.**

De beide genoemde onderzoeken zijn afgerond, het tweede met financiële steun van genoemde bedrijf. Het resultaat is dat toepassing van de resultaten met betrekking tot zonne-energie mogelijk is. Nu wil het bedrijf graag een onderzoek financieren dat gaat over de wijze van toepassing: hoe het resultaat zo efficiënt mogelijk tot winstgevende produktie kan leiden.

Hoe zal het instituut met dit verzoek omgaan? Nu gaat de kennis echt worden geëxploiteerd. Wellicht zijn er financiële revenuen, maar is het de taak van de universiteit om hieraan bij te dragen? Zijn er organisatorische constructies denkbaar waarbij het instituut financieel voordeel heeft, maar een en ander buiten de universitaire setting wordt uitgevoerd? Dat zijn de vragen die nu naar boven komen en waar ik nu niet op in zal gaan. Anderen hebben daar meer verstand van dan ik.

Ik heb deze voorbeelden genoemd omdat ze nuances duidelijk maken waarmee we te maken hebben bij kennisexploitatie. En met deze achtergrond wil ik nu toewerken naar het thema: de maatschappelijke inbedding van de universiteit.

Ik neem hiervoor nog één kleine omweg. Deze omweg voert langs het fenomeen kennismanagement. Kennismanagement is een hype. Laat u niet misleiden door de auteurs die

zeggen dat de hype-fase nu voorbij is. Geen enkele serieuze auteur wil toegeven dat het onderwerp waaraan hij zijn geld wil verdienen, een hype is.

Als we de literatuur mogen geloven is kennismanagement een belangrijke en ook relatief complexe aangelegenheid.

Men heeft het bijvoorbeeld over: "het zodanig inrichten en besturen van de operationele processen in de kenniswaardeketen dat daardoor het rendement en het plezier van de produktiefactor kennis wordt bevorderd."(einde citaat).

En als ik het goed begrijp zullen: "de ontwikkeling van kennisinfrastructuur en case-based reasoning, datawarehousing en expertsystemen in de toekomst veel aandacht vragen".

En gelooft u mij, het kan nog veel ingewikkelder.

De boodschap van kennismanagement is echter niets nieuws. De kern van kennismanagement is namelijk het volgende:

- nieuwe kennis wordt ontwikkeld,
- kennis wordt gedistribueerd naar degenen die erover moeten beschikken,
- kennis wordt toegankelijk gemaakt voor toekomstig gebruik, en
- kennisgebieden worden gecombineerd.

Deze verschijnselen moeten de academische wereld bekend voor komen.

Al eeuwen ontwikkelen universiteiten kennis; het is bovendien een goed gebruik dat deze kennis zo snel mogelijk openbaar wordt gemaakt. Dit gaat niet altijd perfect en, zoals we al hebben gezien, kost het nodeloos veel geld. Soms duurt het ook wat lang, omdat dat volgens de uitgever niet anders kan: maar hoe dan ook, de resultaten worden gepubliceerd. Vervolgens wordt er zelfs een totaal nieuwe vorm van wetenschap op los gelaten: de bibliometrie, waardoor kwaliteitsbeoordelingen tot eenvoudig turven worden gereduceerd. Zo kunnen zelfs bestuurders een oordeel over kwaliteit vellen.

De in universiteiten ontwikkelde kennis wordt ook overgedragen naar studenten. Met andere woorden: zij wordt beschikbaar gesteld en toegankelijk gemaakt en het gebruik wordt gestimuleerd.

De conclusie lijkt me helder: in de academische gemeenschap is al sinds mensenheugenis sprake van kennismanagement. Zoals gezegd, de academische gemeenschap gaat niet altijd even geavanceerd om met de geproduceerde kennis. Ik zou dan ook niet geheel willen uitsluiten dat enige inspiratie zou kunnen worden verkregen door eens te kijken hoe de kennismanagement-hype door sommige andere kennis-intensieve bedrijven wordt vormgegeven: vrijwel allemaal maken ze daar een verregaand gebruik van moderne informatie- en communicatietechnologie. Zonder meer kopiëren is zinloos, maar sommige concepten en toepassingen zouden wel eens waardevol kunnen blijken. Vermoedelijk is het hiervoor echter nog iets te vroeg.

Maar ik dwaal wederom af.

De academische wereld kent kennismanagement, was mijn stelling. Het lijkt me echter ook interessant om de modellen van kennismanagement eens los te laten op de Nederlandse samenleving als geheel.

De huidige samenleving wordt regelmatig gekenschetst als kennismaatschappij. Dit geschiedt op basis van een onderscheid van 3 fasen in de ontwikkeling van gebruik en toepassing van kennis:

- de industriële revolutie waarin kennis werd toegepast op gereedschap;
- de produktierevolutie, waarin kennis werd toegepast op de inrichting van arbeidsprocessen;
- en tenslotte, in de huidige fase, de toepassing van kennis op kennis: kennis wordt systematisch en doelgericht ingezet om te bepalen welke nieuwe kennis nodig is en om vast te stellen wat er gedaan moet worden om met die nieuwe kennis de geformuleerde doelen te bereiken.

De basis voor de ontwikkeling van de kennismaatschappij is voor een groot deel gelegd door de opkomst van de universiteiten: de sterke toename van het aantal jongeren dat een wetenschappelijke opleiding ging volgen waardoor de kennisintensiteit van een groot aantal functies kon toenemen.

Daarnaast leidde de globalisering tot een toename van het aantal kennisintensieve organisaties.

De universiteiten hebben dus een duidelijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de kennismaatschappij. Zij hebben ook een belangrijke rol om deze in stand te houden. Deze rol kunnen zij spelen als motor in het kennismanagement van de samenleving, zodat ze de naam kenniscentrum met ere kunnen dragen.

Sterker nog, mijns inziens moet de universiteit vanuit haar eigen verantwoordelijkheidsbesef deze rol voor zich moet opeisen.

Voor het onderzoek betekent dit een primaire verantwoordelijkheid voor zuiver wetenschappelijk onderzoek waaraan geen specifieke belangen ten grondslag liggen. Vanuit deze verantwoordelijkheid moet de universiteit meedenken over toepassingsrichtingen zeker daar waar het maatschappelijke prioriteiten betreft.

Deze maatschappelijke prioriteiten komen, als het goed is, overigens niet uit de lucht vallen. In een tijd waarin het fenomeen maatschappelijke waarden aanzienlijk aan betekenis heeft verloren, wordt de samenhang in de samenleving meer en meer gestuurd door een opeenvolging van thema's, begrippen en debatten. De universiteit met hier niet alleen in participeren, maar zelf mede de agenda bepalen.

Universiteiten behoren in de samenleving te staan. Doch de universiteit moet niet slechts uitvoerder zijn van de opdrachten die de samenleving presenteert, niet slechts reageren op de ontwikkeling in de maatschappelijke prioriteiten en wensen. Zij moet ook een eigen en onafhankelijke bijdrage leveren aan de formulering van de vragen en het debat daarover. En deze verantwoordelijkheid betreft zowel de universiteit als organisatie als individuele leden van de academische gemeenschap.

Aldus kan de universiteit zich inspannen voor het op termijn verbeteren van de kwaliteit van het bestaan.

De kwaliteit van het universitaire onderzoek blijft hierbij echter wezenlijk. Gehandeld moet worden vanuit een sterk besef van eigenwaarde. Vanuit deze invalshoek kan ook onderzoek voor of in samenwerking met bedrijven worden verricht, mits dit aansluit bij de eigen prioriteiten en zijn basis vindt in de kracht van de "disinterested search for knowledge".

Voor het onderwijs impliceert mijn betoog dat in de opleidingen grote aandacht moet worden besteed aan academische vorming: het opleiden van studenten tot zelfstandige denkers die in staat zijn tot bewust maatschappelijk handelen. Persoonlijkheidsvorming is meer dan

studenten-gezelligheid.

Het kennismaken met wetenschappelijk onderzoek is uiteraard een *conditio sine qua non*. Dit neemt niet weg dat in de opleiding kan ook rekening worden gehouden met de ontwikkelingen in de samenleving, de maatschappelijke vraag. Dit brengt de noodzaak tot flexibiliteit met zich mee. Ik beweer dat er in onze kennis-intensieve samenleving veel behoefte is aan de combinatie van academische vorming en beroepsgerichte specialisatie. In geen geval mag de academische vorming echter de dupe worden van de oriëntatie op de arbeidsmarkt. Wij moeten ons blijven realiseren dat we de toekomstige intellectuele elite opleiden.

Ik heb de afgelopen minuten enkele persoonlijke overwegingen gegeven over de maatschappelijke inbedding van de universiteit. Ik heb hiervoor geen ambtelijke nota's van onze universiteit bestudeerd en geen redevoeringen van onze collegeleden over dit onderwerp gelezen. Uiteraard was de discussie bij mij bekend en om mijn standpunt te formuleren ben ik vooral bij mezelf te rade gegaan.

De roep om meer kennis is alom te horen. De kennismanagement-hype is daar een symptoom van.

Maar er is meer: een kritische intellectuele houding die sturend werkt bij het omgaan met kennis. Deze houding moet door de universiteiten ten toon worden gespreid: in hun onderzoek, in hun onderwijs en in het maatschappelijk debat. Aldus kan de universiteit een tegenwicht verschaffen tegen wat bestuurders wel de moderne Jan-Salie-geest noemen, een soort intellectuele variant van wat door voetbaltrainers als de patat-generatie wordt aangeduid.

De universiteit maakt deel uit van de samenleving, of ze dat nu wil of niet. Naar mijn mening moet de universiteit deze positie zelf profileren, vanuit haar eigen kracht, de eigen kwaliteit. Op deze wijze verwerven de universiteiten een positie in de samenleving waar deze trots op kan zijn. Op deze wijze is het ook een eer en genoegen om aan een universiteit te mogen werken en studeren en ontstaat een klimaat waarin dat vruchtbaar kan.

Ik dank u voor uw aandacht.